

Sal·lusti en llatí en quatre manuscrits quatrecentistes copiats a la Corona d'Aragó

Alejandro Coroleu

Quan la impremta arribà a terres de parla catalana a la dècada de 1470, diversos dels primers incunables llatins publicats a Barcelona o València van ser precisament de les dues monografies històriques de Gai Sal·lusti Crisp (*La conjuració de Catilina* i *la Guerra de Jugurta*), juntament amb les invectives creuades atribuïdes a Sal·lusti i Ciceró i les *Catilinàries* ciceronianes (Carrera de la Red: 2015). La particular afició editorial per l'historiador romà es deuria en primer lloc als beneficis comercials derivats de la venda dels seus llibres, atès que, des de mitjan segle XV, Sal·lusti havia esdevingut “a curriculum heavyweight”, un autor molt present a l'escola (Black 2001: 273). A la Corona d'Aragó aquest interès pel corpus sal·lustià no era, però, un fenomen nou; ja hi havia, dels darrers decennis del segle XIV, una versió catalana de *la Guerra de Jugurta*, de la qual depèn una traducció a l'aragonès (Lluch 2004). A més, com va demostrar Rubió i Balaguer (1963), la prosa de Sal·lusti formà part de la formació escolar i de la instrucció dels *dictatores* de la Cancelleria. No és gens sorprenent, per tant, que al llarg del segle XV els textos de l'historiador romà circulessin també en manuscrits llatins produïts en els territoris de la Corona d'Aragó. Tres d'aquests documents sal·lustians són, per ordre cronològic, el ms. 2083 de la Biblioteca de Catalunya, una miscel·lània humanística relacionada amb el prelat aragonès Juan García, home vinculat a Alfons el Magnànim i bisbe absentista de Mallorca (m. 1455);¹ el ms. 122 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, còdex en lletra humanística rodona copiat per Gabriel Altadell entre 1460 i 1470 (Espluga & Guernelli 2016); i el ms. 448 de la Biblioteca de Catalunya, copiat entre 1471 i 1472 pel secretari reial Pere Miquel Carbonell. Una prova fefaent de la difusió del corpus de Sal·lusti en llatí a la Barcelona del últim terç del segle XV ens la dona el fet que, al còdex, Carbonell hi confronti el seu exemplar de Sal·lusti amb el text i les glosses dels volums que posseïen Jaume Garcia, notari i arxiver reial, i Jaume Martí, secretari reial, i que reculli a les seves anotacions algunes variants i postil·les d'aquests dos importants funcionaris públics (així, la nota al final del fol. 31, que reproduïm més avall).²

---

¹ Les obres de Sal·lusti i del pseudo-Sal·lusti ocupen els fols. 4v-110r i 110r-118v, respectivament. Vegeu la descripció del manuscrit a Kristeller (1989: 486).

² Per a una descripció completa del manuscrit vegeu-ne la fitxa a cura de Maria Toldrà a https://mccem.iec.cat/veure.asp?id_manuscripts=73.

Molt menys conegut que els tres documents dipositats en biblioteques barcelonines és el MS. Codex 1042 de la Universitat de Pennsylvania, còdex en lletra humanística, del darrer terç del segle XV, que presenta *La conjuració de Catilina* i la *Guerra de Jugurta* (fols. 3r-49r i 49r-138v, respectivament) i els textos del pseudo-Sal·lusti (fols. 138v-149r). El manuscrit conté també una *Vita* anònima de Sal·lusti (fols. 1r-3r), basada en la que Sicco Polenton va redactar abans de 1437. Aquesta breu biografia de l'historiador romà va ser inclosa per primer cop en l'edició veneciana de 1471 de Vindelino de Spira i figura també en els incunables barceloní i valencià de Sal·lusti de 1475 esmentats més amunt (BUB, Inc. 484-1, fol. 59r-v, i BNE, Inc. 496, fol. 95r-v, respectivament). Tot i que no es tracti d'un testimoni ignot, el manuscrit de Filadèlfia no ha suscitat l'interès de la crítica, més enllà de la seva inclusió en els catàlegs de les diferents col·leccions que configuren la biblioteca universitària de la ciutat nord-americana.³ La mateixa mà que ha copiat les obres de Sal·lusti i del pseudo-Sal·lusti hi afegeix glosses marginals i interlineals en llatí i en català, que ocupen totes i cadascuna de les pàgines de *La conjuració de Catilina*, així com dels primers paràgrafs de la *Guerra de Jugurta* (fins al fol. 52r, que correspon a *Jug.*, V, 4). És possible que el lector en qüestió s'hagi limitat a anotar *La conjuració de Catilina* simplement perquè és un text molt més breu que l'altra monografia sal·lustiana.

Redactades per una mà entrenada, les anotacions llatines són, exclusivament, de contingut gramatical i lexicogràfic. El glossador hi identifica el subjecte de la frase (fol. 27r *dat* "Lentulus"), explica la relació entre un pronom demostratiu i el nom a què va referit (fol. 6v *Ea* "s. avaritia") o entre un pronom relatiu i el seu antecedent (fol. 6r *quos* "homines"; fol. 17r. *quae* "invidia"), aclareix la funció de determinades partícules (fol. 6v i fol. 18r *ubi* "pro postquam"; fol. 28r *quo* "ut") o separa amb parèntesis les frases subordinades: fol. 17r *Huc accedebat quod L. Sulla exercitum (quem in Asia ductaverat) (quo sibi fidum faceret) contra; i fol. 17r invidiam (quae postea orta est) leniri credebant*. El gruix de les anotacions lèxiques el conformen llistats de sinònims, la finalitat dels quals és l'ampliació de vocabulari per part del lector: substantius (fol. 6v *domi militiaeque* "in pace" "in bello" i fol. 7v *in omni fortuna* "in omni negotio", adjectius (fol. 18r *ingentes* "magnas"), adverbis (fol. 7v *profecto* "certe" i 17v *haud* "non") i formes verbals (fol. 6v *accepi* "intellexi"; fol. 28r *agitando* "commovendo"). Gairebé totes les glosses en català són arromançaments de substantius (fol. 5v *inediae* "fam"; fol. 17r *in pateris* "en les copes"), adjectius (fol. 5v *patiens* "suferent", *audax* "gosat", *subdulus*

³ El lector pot accedir al manuscrit a través de <https://find.library.upenn.edu/catalog/9939592023503681>, on també trobarà una breu descripció del document, "written in Spain? between 1470 and 1499".

“enganós”; fol. 6v *aucta* “augmentada”; fol. 9v *fidum* “feel”; fol. 17v *solitus* “acostumat”) i verbs (fol. 17v *polliceri* “prometre”). En alguns casos l’annotador aprofita la traducció per concretar els temps verbals: fol. 17r *ductaverat* “havia portat” i fol. 18r *concusserat* “havia spantat”. Algunes anotacions marginals serveixen per complementar la informació inclosa en les glosses interlineals: així, en el fol. 26v, la forma verbal *oblata (est)* s’explica mitjançant la traducció interlineal (“oferta”) i la glossa marginal (“offerō, offers, obtuli, oblatum tu fas oferta”). En el fol. 27r la forma verbal *impellat* mereix una primera glossa interlineal, que es limita a la traducció (“empengut”), i una segona anotació marginal, en la qual el glossador matisa el significat del verb llatí (“expello foragitar, impello empènyer”). Aquest doble sistema es fa servir també per il·lustrar algun element de *realia*, com ara en el fol. 27r, en què la glossa interlineal “dels francesos” tradueix el gentilici *Allobrogum*, nom d’una tribu de la Gàl·lia Narbonense, que es torna a explicar en la nota al marge (“Allobroges”). L’annotador no distingeix, però, entre les dues Gàl·lies i, més endavant, també tradueix el terme *in Gallia Citeriore* amb els mots “en la Fransa” (fol. 28r).

Tot i que les glosses del manuscrit de la Universitat de Pennsylvania demanen més estudi, aquesta descripció molt sumària d’algunes de les postil·les ens permet fer-nos una idea dels interessos del nostre annotador, sobre el qual no disposem de cap informació addicional. No podem descartar que l’autor de les notes sigui un estudiant o algú amb coneixements de llatí poc avançats, atès que la majoria de les glosses té a veure amb la gramàtica i el vocabulari llatins més bàsics. No trobem, en canvi, anotacions en què hom resumeixi el contingut d’un passatge determinat, identifiqui figures retòriques o resolgui qüestions de *realia* (amb un grapat d’excepcions). Tot plegat, les postil·les incloses en el MS. Codex 1042 de la Universitat de Pennsylvania són un bon testimoni de la difusió del Sal·lusti llatí en terres de la Corona d’Aragó abans de 1500.

Bibliografia

Black, Robert, 2001: *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*. Cambridge.

Carrera de la Red, Avelina 2015: “Intercomunicación cultural y de pensamiento en el proceso de recepción textual de Salustio en Cataluña durante el siglo XV”, dins Alejandro

Coroleu (ed.), *Clàssics i moderns en la cultura literària catalana del Renaixement*, Lleida, pp. 35-49.

Espluga, Xavier & Daniele Guernelli 2016: “Gai Sal·lusti Crisp, *De coniuratione Catilinae, Bellum Iugurthinum*”, dins AA.VV., *Els tresors de la Universitat de Barcelona: fons bibliogràfic del CRAI Biblioteca de Reserva*, Barcelona, pp. 74-77.

Kristeller, Paul Oskar 1989: *Iter italicum. Accedunt alia itinera. A finding list of uncatalogued or incompletely catalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in Italian and other libraries IV (Alia itinera II): Great Britain to Spain*, Leiden-Londres.

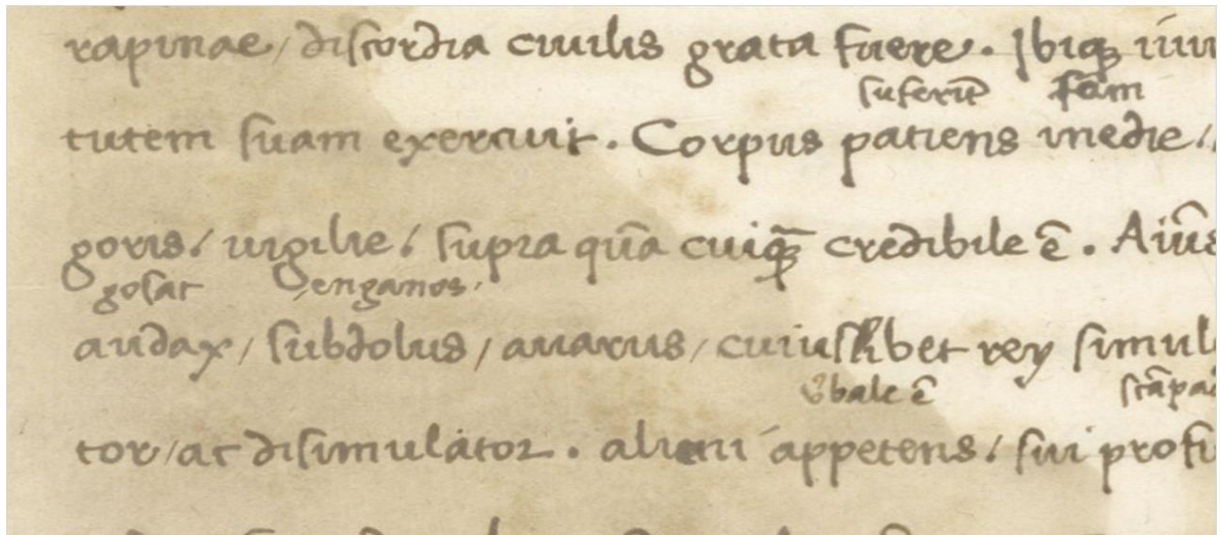
Lluch, Montserrat 2004: “Editar el *Jugurta* català del segle XIV: un plantejament metodològic”, *Cultura Neolatina*, 54, pp. 559-593.

Rubió i Balaguer, Jordi 1963: “Sobre Sal·lusti a la cancelleria catalana (segles XIV-XV)”, *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 21, pp. 233-249.

IMATGES

University of Pennsylvania, MS. Codex 1042, fols. 5v-6r (*Cat.*, V, 3-4)

University of Pennsylvania, MS. Codex 1042, fol. 5v (detail)

^{existensibus} ^{personali}
 sulibus: tribunitia potestas re-
 stituta est: homines adulescen-
 tes summam potestatem nacti:
 quibus etas animusq; ferox
 erat: cepere senatum crimina-
 do plebem ^{commovere} exagitare. Deinde
^{largi} largiendo atq; ^{pollicitando} pollicitando ma-
 gis incendere. ita ipsi clari po-
^{sum ad opes} ^{ex parte} ^{adulescentia} tentesq; fieri. Contra eos sum-
 ma ope nitēbatur. pleraq; no-
 bilitas senatus ^{ad similitudinem senatus} specie pro sua
^{inhibere} magnitudine. Namq; ^{quasi} uti pau-
^{in parte} cis uerum ^{pompae et coacti} absoluiam: post il-
^{in remane} la tempora quicumq; rem. p.
 agitauerē honestis nominibz:
 alii sicuti iura populi defende-
^{in parte} rent: ^{quo} quo senatus aucto-
 ritas maxima foret bonum
 publicum simulantes: p sua
 quisq; ^{in animo} potentia certabāt. neq;
^{verbi v. q. fuerit} illis modestia: neq; ^{in nobilitate} modus cō-
 tentionis erat. ^{in plebe} Utriq; crudeli

In alio legi eduxit. deinde
quod ad hoc. Imo ve-
lur deinde

In alio legi reuocabat

Utriq;

Dupliceſ duas ſecundum antiquū morem. nam dupliceſ
 duas dicebant. & binos duos dicebant. et utroſq; p utrumq; ut
 Cicero: binos habebam ſubito pmi utroſq;. ſic Saluſtius in de du-
 obus loqueret. hi utriq; ad urbem Imperatores erant. Scruſ.
 hanc poſtilla etiam ac manuſcripti in Carſinario Inuegerent. Vni
 domini Jacobi gauri noſ. tenentq; clauet archiuu Regi. Conſul
 Bonchius. in quoda Carſiniano et a ſiquentino eiſde Jacobi gauri
 huiſ libri veritate approbau. omiſ. gloſa & poſtilla ea a dno ſac
 gauri. a ab egeſto Jacobe maximo Rego Secretario maxis celatue
 et diligente. & uerbo ad uerbu manuſcripti ego p. m. carbenell. notō.

Biblioteca de Catalunya, Ms. 448, fol. 31 (Cat. XXXVIII, 1-4)

“Duplices duas secundum antiquum morem, nam duplices duas [*sic per duos*] dicebant et binos duos dicebant et utrosque pro utrunque, ut Cicero: *binos habebam jubeo promi utrosque* [*Contra Verrem*, 2, 4, 32]; item Salustius cum de duobus loqueretur: *hi utrique ad urbem imperatores erant* (*Cat.* XXX, 3). Servius” [tot el passatge entre “” correspon al comentari de Servi a *Aen.* I, 93: *ingemit et duplicis tendens ad sidera palmas*]. Hanc postillam extraxi ac transcripsi a Catilinario integerrimi viri domini Jacobi Garcie, notarii tenentisque claves archivi regii civitatis Barchinone, cum quoquidem Catilinario et etiam Jugurthino eiusdem Jacobi Garcie huius librum veraciter comprobavi eiusque glosas et postillas tam a dicto Jacobo Garcie quam ab egregio Jacobo Martino, regio secretario, maximo cum labore et diligentia de verbo ad verbum transcripsi ego Petrus Michael Carbonell notarius (transcripció de Maria Toldrà).